

УДК 821.161.1–3.09

ПРИНА ФІСАК

(Полтава)

ОБРАЗ АВТОРА Й ОБРАЗ ГОЛОВНОГО ГЕРОЯ У «ВИБРАНИХ МІСЦЯХ ІЗ ЛИСТУВАННЯ З ДРУЗЬЯМИ» М.В. ГОГОЛЯ

Ключові слова: образ автора, авторська позиція, герой літературного твору, стиль, бароко, романтизм.

Незважаючи на те, що сучасники М. Гоголя виявилися не готовими сприйняти повною мірою «Вибрані місця із листування з друзями», і критика XIX, та навіть і XX століття неоднозначно оцінила їх (П. В'яземський, Ап. Григор'єв, В. Белінський, В. Зеньковський, В. Короленко, К. Мочульський, В. Гіпшіус, Ю. Луцький, Ю. Лотман, Ю. Манн, В. Виноградов, Н. Крутікової й ін.), книга продовжує привертати увагу читачів та науковців і в наш час, про що свідчать наукові дослідження П. Михеда, Ю. Барабаша, О. Анненкової, В. Воропаєва, В. Мацапури, В. Мільдона та ін. І це цілком природно, бо, на думку Ап. Григор'єва, «людина мисляча в книзі Гоголя знайде привід до подальших роздумів» [7, с. 86].

Та попри все «Вибрані місця із листування з друзями» М. Гоголя продовжують залишатися одним із малодосліджених творів російської літератури XIX ст.

Мета цієї роботи – дослідити еволюцію образу автора у творчості пізнього М. Гоголя та особливості образу головного героя у «Вибраних місцях із листування з друзями».

У першу чергу візьмемо до уваги, що автор – не тільки «митець, котрий реалізувався у <...> художньому творі» [7, с. 14], не тільки «творець літера-

турного твору, який накладає свій відбиток на його художній світ» [6, с. 13], а й «суб'єкт, який інтегрує стильову єдність художньої діяльності» [7, с. 14].

Для раннього періоду творчості М. Гоголя характерним є те, що він як письменник-сатирик, який своїми творами викривав і вади людського характеру, і вади всього сучасного йому суспільства, саме шляхом виправлення вад і недоліків суспільства прагнув привести людство до Бога. Образ автора у творах цього періоду асоціюється, з одного боку, з дотепним оповідачем, пасічником Рудим Паньком, з іншого, – із всевладним ляльководом (за влучним визначенням Ф.М. Достоевського, «кукольник» [6, с. 13]), який, смикаючи за потрібні нитки, керує своїми героями, ставлячи їх у такі ситуації, де найповніше розкривається «пошлость пошлого человека» [4, с. 258].

З часом М. Гоголь починає сумніватися в правильності обраного шляху, і перед ним постає питання: чи має право він – письменник – говорити про недоліки інших людей, якщо йому самому властиві деякі з них? Про ці сумніви М. Гоголь писав у «Авторській сповіді»: «Я увидел, что в сочинениях моих смеюсь даром, напрасно, сам не зная зачем», «Я сам почувствовал, что уже смех мой не тот» [3, с. 438], «...я увидал, что нужно со смехом быть очень осторожным» [3, с. 441], «...все у меня выходило натянуто, насильно, и даже то, над чем я смеялся, становилось печально» [3, с. 439]. Він уже не міг писати так, як раніше. Звідси – ціла низка питань, які непокоять митця: «Как воевать с собою, если сделался требователен к самому себе? Как полететь во-ображенъем, если б оно и было, если рассудок на всяком шагу задает вопрос «Зачем?». Зачем мне определено было не иначе приобрести познание души человека, как произведя строгий анализ над собственной душою?.. Зачем жажда знать душу человека так томила меня?» [3, с. 452].

Розглядаючи другий період життя і творчості митця, не можна не помітити, що М. Гоголь прагне, в першу чергу, виправити власні недоліки, пройти шлях духовного очищення, а вже потім повести за собою співвітчизників: «Позаботься прежде о себе, а потом о других; стань прежде сам почище душою, а потом уже старайся, чтобы другие были чище» [4, с. 248]; «...найди прежде всего ключ к своей собственной душе; когда же найдешь, тогда этим же ключом отопрешь души всех» [4, с. 215].

Безумовно, для творів М. Гоголя цього періоду характерними є й інша авторська позиція, й зовсім інший образ автора: від супутника-спостерігача у «Мертвих душах», чия особиста присутність виявляється в моменти емоційної напруги, зокрема в ліричних відступах, до *апостола*, який проповідує Божі істини, *пророка* чи навіть *месії* у «Вибраних місцях із листування з друзями»: усвідомлюючи свою особливу місію, письменник намагався передати не лише своїм сучасникам, а й наступним поколінням високі духовні традиції православ'я, показуючи шляхи вдосконалення держави і побудови Небесного Царства на землі.

До речі, два останні варіанти характерні для романтизму, де образ автора як художній двійник реальної особистості письменника «збагачується моральними та світоглядними характеристиками, виражає ідейно-естетичну позицію письменника – апологета ірраціональних стихій» [7, с. 513].

Детально аналізуючи образ автора у «Вибраних місцях із листування з друзями», насамперед будемо виходити з того, що «в художній прозі під образом автора <...> розуміють особисте джерело тих шарів художньої мови, які не можна приписати ні героям, ні вигаданому оповідачу» [6, с. 13].

Якщо звернути увагу на жанрові особливості «Вибраних місць із листування з друзями», то не можна не помітити, що в цій книзі «сповідальний і проповідницький початок невіддільні один від одного» [1, с. 44]. Та й сам письменник у «Авторській сповіді» говорить про те, що його твір водночас і проповідь, і «исповедь человека, который провел несколько лет внутри себя», і може бути корисним і потрібним для всякого, «кто уже глядит в собственную душу» [3, с. 425, 453].

Завдяки майстерності М. Гоголя його щира сповідь і пристрасна проповідь так тісно переплелися, що, на думку Ю. Барабаша, у «Вибраних місцях із листування з друзями» «повчання трансформуються в зізнання. Крізь оболонку проповіді пробивається сповідальна нота» [2, с. 22]. Це дає авторові можливість вийти до читача напряму, а не через літературних героїв, бо саме він як конкретна жива людина, його свідомість і світосприйняття є головними в цьому творі. Тобто все сконцентроване й замкнене на постаті самого письменника.

Оскільки «Вибрані місця із листування з друзями» – твір почасти автобіографічний, то для нього характерним є те, що автор тут виступає «як художньо утілений людський образ» [6, с. 13]. Так, М. Гоголь намагається вплинути на читача не стільки викладеним матеріалом, який охоплює широкий спектр проблем суспільного й літературного життя, скільки силою своєї особистості, але обов'язково через призму відображених у творі проблем. На думку П. Михеда, «естетичним центром книги стає людська і письменницька доля самого автора. Актуалізація істин, які проповідує автор, здійснюється як особливою ситуацією, в якій він опинився, так і розповіддю про особливу долю носія слова і прихильність до нього Бога. Саме це дає право на проповідь, на повчання» [8, с. 166].

Про своє право на повчання М.В. Гоголь заявляє в «Заповіті»: «Я писатель, а долг писателя – не одно доставление приятного занятия уму и вкусу; строго взыщется с него, если от сочинений его не распространится какая-нибудь польза душе и не останется от него ничего в поученье людям». Це ж право він визнає і для будь-якої іншої людини, незважаючи «ни на малость звания, ни на бессилие, ни на самое неразумение», якщо вона готується відійти в інший світ [4, с. 188].

Зважаючи на ті зміни, які відбулися у свідомості митця і спричинили перелом у його творчості, М. Гоголь і як письменник, і як людина мав право висловити власні думки й погляди щодо проблем суспільства, запропонувати свої шляхи вдосконалення держави, які він шукав як у зовнішньому світі, аналізуючи стан державної влади, церкви і суспільного життя в цілому, так і у внутрішньому світі кожної окремої людини, у властивостях її душі. Саме про це право письменник нагадує в «Заповіті»: «Да вспомнят также мои соотечественники, что, и не бывши писателем, всякий отходящий от мира брат наш имеет право оставить нам что-нибудь в виде братского поученья, (...) человек, лежащий на смертном одре, может иное видеть лучше тех, которые кружат среди мира» [4, с. 188].

На нашу думку, саме у творах автобіографічного характеру, до яких належать «Вибрані місця із листування з друзями», образ автора як змодельоване письменником і відтворене ним у свідомості читача уявлення про себе розкривається найповніше.

З цього погляду цікавим є те, що у «Вибраних місцях із листування з друзями» М. Гоголь лише двічі говорить про себе як про письменника, а в інших місцях – виключно як про звичайну людину, таку ж, як і всі інші: недосконалу, грішну, хворобливу, зі своїми вадами й слабкостями. Один раз – у «Заповіті», коли пише про свій обов'язок письменника (наведена вище цитата), хоча про обов'язок письменника взагалі мова йде й у розділі «Про те, що таке слово». Вдруге – у третій частині розділу «Чотири листи до різних осіб з приводу «Мертвих душ», коли визначає себе як письменника-аналітика людської «пошлости», але не як того, хто її виправдовує. Посилаючись на думку О. Пушкіна, М. Гоголь пише: «... ни у одного писателя не было этого дара выставляют так ярко пошлость жизни, уметь очертить в такой силе пошлость пошлого человека, чтобы вся та мелочь, которая ускользает от глаз, мелькнула бы *крупно* в глаза всем. Вот мое главное свойство, одному мне принадлежащее и которого, точно, нет у других писателей» [4, с. 258; курсив М. Гоголя].

На думку Ап. Григор'єва, «з цих двох місць у *заповіті* своєму питання про письменника Гоголь так поєднує з питанням про людину, що письменник і людина стають абсолютно невіддільні» [5, с. 77; курсив Ап. Григор'єва]. Цим М. Гоголь підкреслює, що він рівний усім учень єдиного Вчителя, лише наділений певним даром. «Все же дары божьи даются нам затем, чтобы мы служили ими собратьям нашим: он повелел, чтобы ежеминутно учили мы друг друга» [4, с. 248].

На перший погляд може видатися, що «Вибраним місцям із листування з друзями» притаманний монологічний характер розповіді. Зауважимо, що саме звернення М. Гоголя до епістолярного жанру, до якого належить листування, дає йому можливість опосередковано звертатися до кожного читача окремо й до всіх людей разом. Тому ця книга – живий діалог М.В. Гоголя з багатьма співвітчизниками, навіть з усім людством, до яких він уперше звернувся не через літературних героїв, а через свою душу, поставивши її в центр унікального в художньому та ідейному плані твору. Причину цього К. Мочульський убачає в тому, що «психологічний шлях Гоголя обумовлений спіритуалізмом усього його світогляду. Душа в центрі світу; все з неї виходить і до неї повертається. В ній ключ до всього» [9, с. 115].

Водночас автор веде внутрішній діалог і з самим собою. Усі думки, які він висловлює, пропущені через його серце. Усі поради, які він дає іншим, спроектовані в першу чергу на нього самого. «Мои сочиненья тоже связались чудным образом с моей душой и моим внутренним воспитанием. В продолжении более шести лет я ничего не мог работать для света. Вся работа производилась во мне и собственно для меня» [4, с. 297].

Така форма уявного діалогу дає можливість М. Гоголю передбачати зворотну реакцію співвітчизників не у вигляді відповіді, а у вигляді відповідного вчинку: відкрити свої душі для добра й любові, самим зробитися втіленням любові, щоб у такий спосіб наблизитися до образу самого Бога.

З іншого боку, це дає письменникові можливість виступити посередником між Богом і людьми, щоб донести до співвітчизників істинний зміст Слова Божого. Тому М. Гоголь, усвідомлюючи своє особливе призначення, свою обраність, бере на себе роль апостола і, як вірний учень, несе у світ мудрість Божих заповідей.

«Вибрані місця із листування з друзями» – це також діалог письменника з Богом, образ якого постійно перебуває в думках і в серці М. Гоголя. Саме до Бога звертається він у найскладніші хвилини свого життя з надією, що «молитва моя может достигнуть и до бога»; саме йому звиряє найсокровенніше; саме йому завдячує своїм духовним перетворенням. Адже «в руках милосердного бога и настоящее, и прошедшее, и будущее», і лише той, «кто с богом, тот глядит светло вперед и есть уже в настоящем творец блистающего будущего» [4, с. 285, 312].

Саме так у книзі М. Гоголя знайшло вияв православне устремління до Бога – «обращение человека ко Христу». Його ім'я згадується майже в кожному розділі, хоча ці згадки мають швидше догматичний, богословський, ніж літературний характер.

Образ Христа незримо присутній від першої до останньої сторінки твору: «Небесная милость божия отвела от меня руку смерти»; «Мы призваны в мир не затем, чтобы истреблять и разрушать, но, подобно самому богу, все направляют к добру»; «В руках милосердного бога все: и настоящее, и прошлое, и будущее»; «Для того, кто внес Христа во все дела и во все действия своей жизни, – все легко» і т. ін. [4, с. 184, 243, 285, 313] (курсив наш – І.Ф.). Але оскільки його присутність є не безпосередньою, а передається алегорично, про що свідчать виділені нами фрази, це дає можливість зробити висновок про те, що «Вибраним місцям із листування з друзями» властивий бароковий принцип відображення образу Христа.

Звернімо увагу на ще одну барокову особливість твору: авторська позиція залежить від волі Бога, автор відчуває власну «малість» – гріховність, духовну недосконалість. Виходячи з цього, імпліційним героєм «Вибраних місць із листування з друзями» є Ісус Христос. Тому, на нашу думку, однією з визначальних рис цього твору з позиції *автор – герой* є те, що *автор* не визначає поведінку і вчинки героя (як це було завжди у творах М. Гоголя), а сам підкоряється волі *героя*.

Отже, «Вибрані місця із листування з друзями» – це книга, автор якої закликає співвітчизників до великої душевної праці, до зосередження себе в самому собі – до постійного і невтомного самовдосконалення, бо завжди був щиро переконаний: якщо кожна людина відкриє Бога в собі і буде прагнути справами і вчинками наблизитися до світлого образу Творця, весь світ стане кращим, адже «общество образуется само собою из единиц. Надобно, чтобы каждая единица исполнила должность свою» [4, с. 241]. У ній образ автора – це образ людини, яка мислить, людини непересічної, готової шукати й боротися, це образ справжнього християнина, мета якого – пробудити в серцях співвітчизників усвідомлення необхідності повернення людства до духовних витоків, до біблійного бачення світу, до християнських основ буття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анненкова Е. И. Наставническое слово в письмах Н. В. Гоголя и Игн. Брянчанинова / Е. И. Анненкова // Н. В. Гоголь : загадка третьего тысячелетия : Первые Гоголевские чтения. – М., 2002. – С. 44–59.

2. Барабаш Ю. Гоголь : страхи, ужасы и надежды России / Ю. Барабаш // Литература в школе. – 1990. – № 4. – С. 20–31.

3. Гоголь Н. В. Авторская исповедь / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7-ми томах. – М., 1978 – . – Т. 6. – 1978. – С. 420–454.
4. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7-ми томах. – М., 1978 – . – Т. 6. – 1978. – С. 184–380.
5. Григорьев Ап. Гоголь и его последняя книга / Ап. Григорьев // Гоголь в русской критике : Антология / сост. С. Г. Бочаров. – М. : Фортуна ЭЛ, 2008. – С. 74–91.
6. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 752 с.
7. Літературознавчий словник-довідник / [уклад. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. – К. : Академія, 1997. – 752 с.
8. Михед П. Пізній Гоголь і бароко : українсько-російський контекст / П. Михед. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2002. – 208 с.
9. Мочульский К. «Выбранные места из переписки с друзьями» / К. Мочульский // Вопросы литературы. – 1989. – № 11. – С. 110–123.

ИРИНА ФИСАК

ОБРАЗ АВТОРА И ОБРАЗ ГЛАВНОГО ГЕРОЯ В «ВЫБРАННЫХ МЕСТАХ ИЗ ПЕРЕПИСКИ С ДРУЗЬЯМИ» Н.В. ГОГОЛЯ

В статье рассматривается взаимосвязь образа автора и образа главного героя в «Выбранных местах из переписки с друзьями». Особое внимание уделено эволюции образа автора, средствам выражения авторской позиции, специфике христианского мировоззрения Н.В. Гоголя. Отмечены традиции барокко и романтизма, которые проявились в книге «Выбранные места из переписки с друзьями», и их влияние на индивидуальный стиль писателя. Выделены характерные черты поэтики произведения: диалогизм, риторичность, жанровый и стилевой синтетизм и др.

Ключевые слова: образ автора, авторская позиция, герой литературного произведения, стиль, барокко, романтизм.

IRINA FISAK

IMAGE OF THE AUTHOR AND THE IMAGE OF THE PROTAGONIST IN THE «SELECTED PASSAGES FROM CORRESPONDENCE WITH FRIENDS» BY MYKOLA GOGOL

This paper deals with the connection of the image of author and the image of the protagonist in «Selected Passages from Correspondence with Friends». Particular attention is paid to the evolution of the image of the author, the ways of expressing the author's position, the specifics of M. Gogol's Christian worldview. The paper deals with the traditions of Baroque and Romanticism and its influence on the individual author's style are defined in the book «Selected Passages from Correspondence with Friends». The features of poetic works: dialogism, rhetorical, genre and style syncretism etc. are defined in this research.

Key words: image of the author, the author's position, hero of the literary work, style, Baroque, Romanticism.

Одержано 6.12.2011 р.